

А.С. Дзядова, Т.А. Васільева (Віцебск)

ПРЫРОДА ПРАЗ ПРЫЗМУ СЕМАНТЫЧНЫХ ДЫЯЛЕКТЫЗМАЎ У ГАВОРКАХ ВІЦЕБШЧЫНЫ

У гаворках Віцебшчыны ў колькасных адносінах семантычныя дыялектызмы ўтвараюць адну з самых значных груп дыялектнай лексікі. Многія лексічныя адзінкі гаворак Падзвіння, якія супадаюць па сваёй знешняй форме са словамі беларускай літаратурнай мовы, але маюць іншае значэнне ў дыялектнай мове жыхароў нашага рэгіёна, уяўляюць сабой дастаткова цікавы і арыгінальны слоўны матэрыял, які сведчыць пра самабытнасць жывой народнай мовы беларусаў і характарызуе яе як спецыфічную нацыянальна-культурную з’яву.

Крыніцай нашага даследавання паслужыў “Рэгіянальны слоўнік Віцебшчыны” [1; 2], падрыхтаваны і выдадзены калектывам кафедры беларускага мовазнаўства Віцебскага дзяржаўнага ўніверсітэта імя П.М. Машэрава на працягу 2012–2014 гг. Семантычныя дыялектызмы, выяўленыя ў мове вясковых жыхароў Віцебскай вобласці, прадстаўлены разнастайным у плане зместу лексічным матэрыялам. Гэта словы, якія характарызуюць чалавека ў фізічных і псіхічных адносінах, сельскагаспадарчая і земляробчая лексіка, побытавыя найменні і інш. Даволі вялікай (больш за 100 найменняў) і цікавай у плане значэння з’яўляецца тэматычная група семантычных дыялектызмаў, якія характарызуюць прыроду Беларусі. Паводле свайго значэння найменні дадзенага тэматычнага кола падзелены намі на тры лексіка-семантычныя групы: 1) назвы расліннага і жывёльнага свету; 2) назвы з’яў прыроды; 3) назвы прасторавых паняццяў.

У склад першай лексіка-семантычнай групы, кампаненты якой намінуюць раслінны свет, уваходзяць назвы травяністых раслін і дрэў. Напрыклад, *баба* ‘дзьмухавец’, *валынка* ‘васілёк’, *вясёлка* ‘бяроза ў час цвіцення’, *дабро* ‘агульная назва злакавых раслін; жыта’, *дзед* ‘дзьмухавец’, *дуплянка* ‘дуплаватае дрэва’, *залатуха* ‘фіялка’, *казёл* ‘казялец, люцік’, *калатоўка* ‘скрыпень’, *кругляк* ‘асака’, *кроў* ‘зверабой’; *лістоўка* ‘лістоўніца’, *свінушка* ‘расліна сівец’, *слон* ‘сланечнік’ і інш. У склад дыялектызмаў, якія абазначаюць гародніну і яе часткі, уваходзяць такія лексемы, як *віто́к* ‘качан капусты’, *двайні́к* ‘агурок-спарыш’, *барада́* ‘тонкія карэньчыкі бульбы ці цыбулі’, *былі́на* ‘бульбоўнік, сцябло бульбы’, *каза́* ‘каліва цыбулі’ і інш. Даволі шырока ў гаворках паўночнай часткі Беларусі бытуюць семантычныя дыялектызмы, якія з’яўляюцца назвамі грыбоў: *баран* ‘грыбы курачкі’, *бяляк* 1) ‘баравік’; 2) ‘белы грузд’; 3) ‘шампіньён’, *вавёрка* ‘грыб лісічка’, *вясёлка* ‘грыб смаржок’, *дажджаві́к* ‘порхаўка’, *дабрак* ‘баравік’, *кабы́ла* ‘грыб валуй’, *казёл* ‘грыб казляк, масляк’, *кубак* ‘малады баравік’, *сві́ння* 1) ‘свінушка, грыб сямейства свінухавых’; 2) ‘чорны грузд’ і інш. Разгледзім ужыванне асобных дыялектызмаў на канкрэтным моўным матэрыяле. Напрыклад: *У свата дабро ў клеці ў мяхах стаіць.* (Азёркі Гар.) [1, с. 169]; *Кроў за гародам у нас – збірай ды сушы.* (Горкі Леп.) [1, с. 262]; *Вырвала адну казу з градкі, дык маленькая цыбулька яшчэ.* (Шылкі Сен.) [1, с. 223]; *Кабылы ўпярод не бралі, а цяпер во ядуць.* (Пралетарыя Уш.) [1, с. 221].

Назвы прадстаўнікоў жывёльнага свету ўяўляюць у дыялектнай мове Віцебшчыны таксама разгалінаваную сістэму лексічных адзінак. Гэта найменні свойскіх жывёл тыпу *букса* ‘бязрогая жывёліна’, *казу́ля* ‘каза’, *карміцелька* ‘карова’; назвы птушак: *сакатуха* ‘сарока’; *свістун* ‘салавей’; народныя іхтыялагічныя найменні: *каласаві́к* ‘лешч’, *кале́ка* ‘мянтуз’, *страказа́* ‘падкаменшчык’, *сучка* ‘рыба шчыпоўка’; найменні прадстаўнікоў энтамафаўны: *ба́бка* ‘страказа’, *гад* ‘каларадскі жук’, *зык* ‘авадзень’, *казёл* ‘конік’, *савá* ‘дзікая пчала’, *стрэ́лка* ‘страказа’ і інш.

Лексіка-семантычная група назваў з’яў прыроды ўключае ў свой склад такія лексемы, як *абло́га* ‘дождж абложны, абкладны’, *бага́ч* ‘вогнішча, агонь’, *баран* ‘баранчыкі, вялікія хвалі на возеры’, *ёмка* ‘холадна, марозна’, *лея* ‘лівень, заліўны дождж’, *лунь* ‘яркі маладзік; месячнае святло’, *лядоўня* ‘моцны холад’, *бяляк*, *навісь* ‘туман’, *стрэ́лка* ‘лядзяк’, *стыль* ‘вельмі халоднае надвор’е з ветрам; халадэча’, *по́рхаўка* ‘сняжынка’, *по́ршань* ‘дробны сняжок’. Напрыклад: *У лесе хуценька разлажыў бага́ч, каб спекчы бульбы.* (Руць Чаш.) [1, с. 60]; *На дварэ такая лунь, што хоць іголки збірай.* (Пестуніца Віц.) [1, с. 294]; *Стрэ́лкі – эта сасулькі, што вісяць на крышэ.* (Грабяніца Віц.) [2, с. 283].

У лексіка-семантычную групу назваў прасторавых паняццяў уваходзяць найменні прыроднага асяроддзя, якія называюць месца або характарызуюць асаблівасці прыродна-ландшафтнага характару. Напрыклад,

ану́ха ‘ўзлесак’, *ба́ба* ‘дрыгва’, *бук* ‘вір, глыбокае месца на рацэ’, *во́ка* ‘бездань, прорва’, *во́лак* ‘вузкая прасека праз лес’, *навіна́* ‘папар’, *паго́н* ‘паласа зямлі’, *падо́л* ‘месца на рацэ, дзе мыноць бялізну’, *пайка́* ‘ўчастак, надзел зямлі, выдзелены для сенакосу’, *памёт* ‘запушчаная зямля’, *пла́ха* ‘ўчастак вялікіх памераў, прызначаны для сельскагаспадарчых культур’, *рад* ‘пракос’, *ралля́* ‘зямля, зямельны ўчастак, надзел’, *стаўка́* ‘сажалка’, *трасу́ха* ‘балота’, *цагельня́* ‘ўзгорыстае месца, дзе раней знаходзіўся цагельны завод’ і інш. Праілюструем функцыянаванне некаторых прыведзеных вышэй семантычных дыялектызмаў у гаворках Віцебшчыны на канкрэтных прыкладах: *У нас у бу́ку малец у прошлым гаду ўтапіўся.* (Баева Дубр.) [1, с. 96]; *Панясу на падо́л і памыю ўсё там, хоць і далекавата.* (Рэдзкі Дубр.) [2, с.88]; *У маткі нашай многа раллі́ было* (Зорнікі Беш.) [2, с. 223]; *Луг обичый, а як паделюць, то называюць “твая пайка”, “мая пайка”.* (Грышаны Віц.) [2, с. 97].

Паколькі ландшафтнай асаблівасцю Беларусі з’яўляецца вялікая колькасць балоцістых мясцін, невыпадкова, што сярод найменняў зямнога рэльефу шырока ўжываюцца на Віцебшчыне сінанімічныя семантычныя дыялектызмы, якія намінуюць балота: *ба́ба*, *во́ка*, *га́ла*, *трасу́ха* і інш. Агульнасцю семантычнага кампанента аб’яднаны таксама паміж сабой значэнні назваў прасторавых паняццяў, якія семантызуюць земляробчую дзейнасць беларусаў: *навіна́*, *паго́н*, *пайка́*, *памёт*, *пла́ха*, *ралля́*. У парадыгматычныя адносіны ўступаюць паміж сабой лексічныя адзінкі *ба́ба* і *дзед* са значэннем ‘дзьмухавец’, а таксама назоўнікі *бяля́к* і *дабра́к* са значэннем ‘баравік’, *віто́к* і *крыша́н* са значэннем ‘качан капусты’. Трэба адзначыць, што ў іх аснову пакладзены розныя матывацыйныя прыметы. У значэннях прыведзеных сінанімічных назваў на першы план выступаюць розныя семантычныя кампаненты. Напрыклад, у дыялектызме *бяля́к* актуалізуецца семантычны кампанент ‘белы’, у той час як у назоўніку *дабра́к* з такім жа значэннем ‘баравік’ актуалізавана сема ‘добры, прыдатны для яды, ядомы’.

Значная частка семантычных дыялектызмаў даследаванай тэматычнай групы “прырода” мае даволі празрыстую матывацыю. Напрыклад, выразнымі матывацыйнымі асновамі характарызуюцца назоўнікі *вясёлка* ‘бяроза ў час цвіцення’ (матывуецца прыметнікам *вясёлы* ‘які выклікае, нараджае весялосць’); *дажджаві́к*¹ ‘грыб порхаўка’ і *дажджаві́к*² ‘дажджавы чарвяк’ (амонімы, матываваныя назоўнікам *даждж* ‘атмасферныя ападка’); *ду́лянка* ‘дуплаватае дрэва’ (паходзіць ад назоўніка *ду́ло* ‘пустата ў ствале дрэвы на месцы драўніны, якая выгніла’); *лістоўка* ‘лістоўніца’ (матывуецца назоўнікам *ліст* ‘частка расліны’), *крыша́н* ‘качан капусты’ (паходзіць ад дзеяслова *крышыць* ‘наразаць дробнымі кавалкамі’), *лядоўня* ‘моцны холад’ (матывуецца словам *лёд* ‘вада, якая замерзла і перайшла ў цвёрды стан’); *лея* ‘лівень, заліўны дождж’ (этымалагічна звязана з дзеясловам *ліць* ‘вельмі моцна цячы, ісці’). Дыя-

лектызмы *навісь* ‘туман’ і *спёшка* ‘скараспелка, гатунак ранняй бульбы’ адпаведна семантычна звязаны з дзеясловамі *навісаць* ‘апускацца, размяшчацца нізка над чым-небудзь’ і *спяшацца* ‘старацца зрабіць што-небудзь як мага хутчэй’. Выразную матывацыю маюць таксама словы *аблога* ‘дождж абложны, абкладны’ (ад *аблажыць* ‘пакрыць суцэльнай масай чаго-небудзь, абвалачы’); *гала* ‘голае месца’ (ад *голы* ‘чысты, без расліннага покрыва’); *сакатуха* ‘сарока’ (ад *сакатаць* ‘кудахтаць, утвараць сокат (пра курэй)’), *свістун* ‘салавей’ (ад *свістаць* ‘утвараць свіст’), *трасуха* ‘балота’ (ад *трэсіся* ‘часта хістацца, калаціцца’) і інш.

Некаторыя даследаваныя семантычныя дыялектызмы на ўзроўні жывой дыялектнай мовы ўступаюць паміж сабой у аманімічныя адносіны. Гэта можна канстатаваць у адносінах да такіх слоў-амонімаў, як *баба*¹ ‘дзьмухавец’ і *баба*² ‘дрыгва’; *казёл*¹ ‘казялец, люцік’, *казёл*² ‘насякомае конік’, *казёл*³ ‘грыб казляк; масляк’, *казёл*⁴ ‘гронка’; *свінушка*¹ ‘дробная бульба, прызначаная на корм жывёле’ і *свінушка*² ‘расліна сівец’.

Сярод кампанентаў прааналізаванай тэматычнай групы сустракаюцца полісемантычныя лексемы. Напрыклад, *бяляк* 1) ‘баравік’; 2) ‘белы грузд’; 3) ‘шампіньён’, *гала* 1) ‘голае месца, чыстая прастора’; 2) ‘забалочаная сенажаць сярод лесу’, *каса* 1) ‘сцябло агурочніку’; 2) ‘бацвінне морквы’; 3) ‘пляцёнка цыбулі’, *свіння* 1) ‘свінушка; грыб сямейства свінухавых з пласціністай шапкай жоўтага, бурага або лілова-шэрага колеру’; 2) ‘чорны грузд’.

Многія семантычныя дыялектызмы ўтвораны шляхам метафарызацыі. Так, сустракаецца з’ява вобразнага пераасэнсавання паводле знешняга выгляду, формы, колеру ці іншых уласцівасцей: *барада* ‘тонкія карэньчыкі бульбы, цыбулі’ (параўн. літ. *барада* ‘валасяное покрыва ніжняй часткі твару ў мужчын’), *віток* ‘качан капусты’ (параўн. літ. *віток* ‘адзін абарот спіралі’), *кубак* ‘малады баравік’ (параўн. літ. *кубак* ‘невялікая, звычайна з ручкай, пасудзіна для піцця’), *вавёрка* ‘грыб лісічка’ (параўн. літ. *вавёрка* ‘пушысты звярок рыжага колеру’), *стрэлка*¹ ‘лядзяк’ і *стрэлка*² ‘страказа’ (параўн. літ. *стрэлка* ‘тонкая і вузкая пласцінка, якая паварочваецца на восі і паказвае час ці напрамак у розных вымяральных прыборах’).

На аснове метанімічнага пераносу ўтварыліся такія нешматлікія семантычныя дыялектызмы, як *ралля* ‘зямля, зямельны ўчастак, надзел’ (параўн. літ. *ралля* ‘ўзаранае поле, узараная глеба’), *цагельня* ‘ўзгорыстае месца, дзе раней знаходзіўся цагельны завод’ (параўн. літ. *цагельня* ‘прадпрыемства па вырабе цэгля, цагельны завод’).

Як сведчыць даследаваны лексічны матэрыял, семантычныя дыялектызмы, якія ў гаворках Віцебшчыны рэпрэзентуюць прыроду, выяўляюць у сваім значэнні не толькі асаблівасці расліннага і жывёльнага свету, кліматычных умоў Беларусі, але і пэўныя прыродныя рэаліі, звязаныя з паўсядзённым жыццём і побытам нашага народа, яго працай на зямлі, і ў

сілу сваёй намінацыйнай функцыі нясуць у сабе цікавую этнакультурную інфармацыю пра беларусаў і асаблівасці іх светапогляду.

Літаратура

1. Рэгіянальны слоўнік Віцебшчыны: у 2 ч. / Л.І. Злобін (рэд.) [і інш.]. – Віцебск: УА “ВДУ імя П.М.Машэрава”, 2012. – Ч. 1. – 304 с.

2. Рэгіянальны слоўнік Віцебшчыны: у 2 ч. / склад.: Г.К. Семянькова, Т.А. Грачыха, А.С. Дзядова [і інш.]; пад рэд. А.С. Дзядовой. – Віцебск: ВДУ імя П.М. Машэрава, 2014. – Ч. 2. – 358 с.

Репозиторий ВГУ